

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2023 (Ekim/October)

Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi'nin el-Muhkem fî Şerhi'l-Hikem Adlı Eserinde
İşârî Tefsir

The Ishârî Commentary of Ballıklızâde Ahmad Mâhir Efendi in His Work Titled al-
Muhkam fî Sharh al-Hikam

Faruk GÖRGÜLÜ

Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi
Temel İslâm Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Assistant professor, Duzce University, Faculty of Theology
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Duzce, Türkiye
farukgorgulu@duzce.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-1826-2426>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 30/06/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 15/10/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2023

Atıf / Citation: Görgülü, Faruk. “Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi'nin el-Muhkem fî Şerhi'l-Hikem Adlı Eserinde İşârî Tefsir”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Ekim/October, 2023), 593-616.

<https://doi.org/10.31121/tader.1321240>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.
Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by: Ali KARATAŞ / Türkiye

Öz

Ahmed Mâhir Efendi Osmanlı'nın son dönemlerinde Kastamonu'da yetişmiş çok yönlü bir âlimdir. O, hem hayatının bir bölümünü geçirdiği Kastamonu'da hem de üst düzey devlet görevlerinde bulunduğu İstanbul'da gerek ilim adamlığı ve gerekse siyasetçi kimliği ile temayüz etmiş bir şahsiyettir. Aynı zamanda mutasavvıf ve şair kimliği de olan Ahmed Mâhir, eserleri, fikirleri ve yetiştirdiği öğrencileriyle Osmanlı'nın ilim ve kültür dünyasına önemli katkılar sunmuş birisidir. Uzun bir süre Kastamonu ve İstanbul'daki medreselerde ve Dârülfünun'da müderris ve şeyhülkurrâ unvanıyla başta tefsir ve kıraat olmak üzere, kelam ve hadis dersleri vermiştir. Ahmed Mâhir, İbn Atâullah el-İskenderî'nin tasavvuf klasikleri arasında yer alan *el-Hikemü'l-Atâiyye* isimli eserini şerh ederek edebi yönünü de göstermiştir. Nazımla nesir arası bir tarzda yazılmış olan bu eserin ilk manzum Osmanlıca Türkçe çevirisi de onun tarafından yapılmıştır. Ahmed Mâhir'in *el-Muhkem fî şerhi'l-Hikem* ismini verdiği bu eserinde her ne kadar tasavvufun temel kavram ve istihlaları ele alınsa da eserin içeriği, konuların işleniş tarzı, sıklıkla âyetlere yapılan atıflar ve bunlara getirilen yorumlar, söz konusu eserin işârî tefsir açısından da ele alınmasının faydalı olacağını düşündürmüştür. Ahmed Mâhir'in *el-Muhkem fî şerhi'l-Hikem* isimli eserinde işârî tefsir yaklaşımının ele alındığı bu çalışmamızda, konunun önemini ve çerçevesini belirten giriş kısmından sonra müellifin ilmî ve tasavvufi kişiliği ele alınarak araştırmamıza zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Daha sonraki aşamada Ahmed Mâhir'in tefsirciliğine değinilmiş, onun bu alanda telif ettiği eserlerden hareketle tefsirci yönü ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonrasında ise araştırmamıza mesnet teşkil eden eserin işârî tefsir açısından önemi vurgulanmış, ardından konuya dair bazı örnekler verilerek âyetlere yüklenen tasavvufi anlamlar tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Kur'an, Âyet, İşârî Tefsir, Ahmed Mâhir, el-Muhkem.

Abstract

Ahmed Mâhir Efendi was a versatile scholar who grew up in Kastamonu in the late Ottoman period. He was an important figure who stood out both as a scholar and a politician in Kastamonu, where he spent part of his life, and in Istanbul, where he held high-level government posts. Ahmed Mâhir, also a sufi and poet, made significant contributions to the Ottoman culture and knowledge with his works, ideas and the students he educated. For a long time, he taught tafsîr, qirâ'at, kalâm and hadith for a long time in madrasas in Kastamonu and Istanbul and Dârülfünun with the title of *muderris* and sheikh al-qurra. Ahmed Mâhir also showed his literary side by commenting on Ibn Atâullah *al-Iskenderî's al-Hikam al-Atâiyye*, which is among the classics of sufism. The first verse Ottoman Turkish translation of this work, written in a style between prose and verse, was also made by him. Ahmed Mâhir named this work as *al-Muhkem fî sharh al-Hikam*. Although he discusses the basic concepts and reforms of sufism in it, the content of the work, the way it approaches the subjects, the references to Qur'an verses and comments on them signal that it may be pragmatic to review the work from the point of view of ishârî tafsîr. This study that evaluates the approach of ishârî tafsîr in Ahmed Mâhir's *al-Muhkem fî sharh al-Hikam* first puts forward an introductory part including the importance and framework of the subject. Then, it discusses the author's scholarly and sufi personality to form the ground of the research. Next, it mentions Ahmed Mâhir's tafsîr aspect based on his workings in this field. Afterwards, it emphasizes the importance of the work in terms of al-Ishârî tafsîr and aims to reveal the sufi meanings attributed to the verses by giving some examples.

Keywords: Tafsîr, Qur'an, Verse, Ishârî Tafsîr, Ahmad Mâhir, al-Muhkam.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin son devrinde yaşamış olan Ballıklızâde Ahmed Mâhir'in *el-Muhkem fî şerhi'l-Hikem* isimli kitabı üzerine yapılmış çeşitli çalışmalar bulunmakla birlikte eserin, işârî tefsir yönünden ele alınmadığı görülmektedir. Bu itibarla araştırmamızın çıkış noktasını müellifin *el-Muhkem*'indeki genel olarak tefsir metodunun ortaya konulması ve özelde de işârî tefsir anlayışının tespiti teşkil etmektedir.

Ahmed Mâhir ilmî, tasavvufi ve siyasî kişiliğiyle dönemine önemli katkılar sağlamış çok yönlü bir Osmanlı âlimidir. Devletin dağılma sürecine girdiği yıllarda bu gidişi önlemeye yönelik atılan adımlara, fikirleri ve düşünceleriyle katkı sunan kişilerden biri de Ahmed Mâhir'dir. Osmanlı'nın kadîm şehri Kastamonu'nun yetiştirdiği mümtaz bir şahsiyet olan müellif, ilin; ilim, irfan ve

kültür havzasından olabildiğince istifade etmiştir. Şer'î ilimlerin yanı sıra tasavvufî alanda da kendisini iyi yetiştiren Ahmed Mâhir, Kastamonu'da yaptığı gayretli çalışmalarının ardından İstanbul'a gitmiş ve burada önemli devlet görevlerine getirilmiştir.¹

Entelektüel bir Osmanlı aydını olan Ahmed Mâhir, söylemleri ve yazdıklarıyla yaşadığı çağın sorunlarına Kur'an âyetleriyle çözüm aramış biridir. Özellikle onun *Mu'ciẓât-ı Kur'âniyye* isimli eseri böyle bir çabanın ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Müellifin önemli eserlerinden biri Şâzeliyye tarikatının şeyhlerinden olan İbn Atâullah'ın (ö. 709/1309), tasavvufa ilişkin konularda özlü hikmetlerin yer aldığı ve tasavvuf klasikleri arasında önemli bir değeri olan *el-Hikemü'l-Âtâiyye*'sine yazmış olduğu şerhidir. *el-Muhkem fi şerhi'l-Hikem* ismini verdiği bu eseri farklı coğrafyalarda ve dillerde *Hikem* üzerine yapılan şerhler arasında önemli bir yere sahiptir. Edebî bir dil ve üslupla telif edilen bu eserde İbn Atâullâh'ın çok sayıda hikmetli sözü, dostlarına yazmış olduğu mektuplardan oluşan bir demet ve münacat isimli bölüm önce nesir, sonra nazmen Osmanlı Türkçesine çevrilmiş, daha sonra "İzah" başlığı altında geniş bir biçimde şerh edilmiştir. Önemli sûfilere ve bu alanda telif edilen bazı tasavvufî eserlere yapılan atıflarla zenginleştirilen eser, *Hikem-i Atâiyye* çerçevesinde yapılmış bir tasavvuf klasiğine dönüşmüştür.

Tefsir ilmi açısından *el-Muhkem*'i önemli kılan, müellifin hikmetlerde temas edilen konuları ele alırken sıklıkla âyetlere atıfta bulunmasıdır. O bu yolla izahını yaptığı meseleleri âyetlerle temellendirmeyi hedeflemiştir. Dolayısıyla söz konusu eser her ne kadar tasavvuf geleneğinde yer alan temel istilâhları ve konuları ele alsada bunları izah biçimi, âyet ve hadislere sıklıkla yapılan göndermeler bir yönüyle eseri tefsir ilmi açısından da önemli kılmaktadır.

Ahmed Mâhir ile ilgili yapılan çalışmalar büyük oranda onun hayatı, eserleri, ilmî ve tasavvufî şahsiyetini incelemeye yöneliktir. Müellifin *el-Muhkem*'ini tasavvufî açıdan ele alan üç tez çalışması yapılmıştır.² Bunun yanında hayatı ve eserlerine ilişkin kitap, makale ve bildiri olarak bazı yayınlar da vardır. Ancak onun bu eserinin işârî tefsir yönü ele alınmamıştır.³ *el-Muhkem*'in muhte-

¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988), 2/897; Abdülkerim Abdulkadiroğlu, "Ahmed Mâhir Efendi, Ballıklızâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/98; Lamia Levent Abul, *Bir Mutasavvıfın Siyasi Hâtıraları Ahmed Mâhir Efendi Hâtıratı* (İstanbul: Büyüyen Ay, 2020), 42-46.

² Bk. Tahsin Önemli, *el-Muhkem fi Şerhi'l-Hikem Kitabında Geçen Dinî, Tasavvufî, Harsî İstilâh Tâbirler Konusunda Bir Lügat Denemesi* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989); Hüseyin Karaca, *Ahmed Mâhir Efendi'nin el-Muhkem fi Şerhi'l-Hikem Adlı Eseri* (ilk 100 sayfa) (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006); Lamia Levent, *Ahmed Mâhir Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).

³ Ahmed Mâhir hakkında çalışma yapanlardan birisi Abdülkerim Abdulkadiroğlu'dur. O'nun *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde yer alan "Ahmed Mâhir Efendi, Ballıklızâde" isimli maddesinin (2/98) dışında bir de *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu Sempozyumu*'nda (19-21 Ekim 1988) sunmuş olduğu "Ahmed Mâhir Efendi'nin İstanbul Hayatı, Verdiği İcazetler ve Üç Eseri ile Elyazısı Hatıratı Üzerine Notlar" başlıklı tebliği (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1989), 71-82) bulunmaktadır. Bunun yanında müellif *Kültürümüzden Esintiler* isimli eserinde (Ankara: Akademi Kitabevi, 1997) Ahmed Mâhir'e özel bir bölüm ayırarak hayatına dair pek çok malumat aktarmıştır (471-490). Bir diğer çalışma ise Ali Birinci'nin, *Üsküdar'a Kadar Kastamonu* isimli kitap içinde bulunan "Ahmed Mâhir Efendi" başlıklı bölümüdür (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 271-285). Ahmed Mâhir'in tasavvufî yönünü çalışanlardan birisi de Lamia Levent Abdul'dur. Abul'un, "Ahmed Mâhir Efendi'nin Ubûdiyet-İbâdet Konusuna Metafizik Yaklaşımları", *Diyanet İlmî Dergi* 48/2 (Nisan 2012), 125-134) ve "Kastamonulu bir Mutasavvuf, Âlim ve Siyasetçi: Ahmed Mâhir Efendi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 349-376) isimli makalelerinin yanı sıra, doktora tezinin kitaplaşmasıyla ortaya çıkan, *Ahmed Mâhir Efendi Hayatı, Eserleri, Tasavvuf Anlayışı* (Ankara: Sage Yayınları, 2018) isimli eseriyle, inceleme yazısıyla birlikte neşretmiş olduğu *Bir Mutasavvıfın Siyasi Hâtıraları Ahmed Mâhir Efendi Hâtıratı* (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2020) isimli çalışmaları bulunmaktadır. Bunun yanında Ahmed Mâhir'in *Hutbe Mecmuası* isimli eseri Hamdi Nalbant tarafından bir inceleme yazısıyla neşredilmiştir (*Nasrullah*

vası, müellifin meselelere yaklaşımı, âyetlere yüklenen tasavvufi anlamlar, söz konusu eserin işârî tefsir açısından da incelenmesinin yararlı olacağını düşündürmektedir.

Çalışmamızın amacı Ahmed Mâhir'in bu eserinin işârî tefsir yönünü bilimsel çerçevede değerlendirmek ve onun bu alanda yetkinliğini ortaya koymaktır. Bunun yanında söz konusu eserde âyetlere yüklenen tasavvufi yorumları işârî tefsirin kabul şartları bağlamında ele alıp incelemektir. Ayrıca bu tarz yorumlarda onun izlediği yöntem ile yoğunlaştığı konuları tespit etmektir. Bu bağlamda çalışmada müellifin *el-Mubkem fi şerhi'l-Hikem* isimli eserinin işârî tefsir yönü ele alınmakta, âyetlere yüklenen tasavvufi yorumlardan bazı örnekler verilmektedir. Konunun temellendirilmesi adına makalede önce müellifin ilmî ve tasavvufi kişiliğiyle tefsirci yönüne değinilecek, ardından ilgili eser işârî tefsir açısından değerlendirilerek örnekler verilecektir.

1. Ahmed Mâhir Efendi'nin İlmî Kişiliği ve Tasavvufî Yönü

Kastamonu'da Ballıklı Efendizâde ismiyle maruf köklü bir aileye mensup olan Ahmed Mâhir, 1277/1860 yılında Kastamonu'da doğmuştur. Dedesi Koyunlu medresesi müderrislerinden hafız Mehmed Nureddin Efendi, babası ise Kastamonu Merkez Ticaret Mahkemesi reisliği yapmış Hâfız Mehmet Saîd Efendi Kastamonu'nun önde gelen kişilerindedir.⁴ Âlim, siyasetçi, müfessir, şair ve tasavvuf ehli gibi pek çok özelliği kendisinde toplamış olan müellif, küçük yaşta Kur'an'ı hıfz etmiş, ilköğreniminin ardından 1872 yılında Rüştîye'den mezun olmuştur. Bunun akabinde Merdiye medresesine devam ederek Kastamonu'daki devrin önemli âlimlerinden ders almıştır.⁵

Müellifin tasavvufî olan irtibatı erken yaşlarda Merdiye müderrislerinden aynı zamanda Nakşibendiyye tarikatının Hâliyye kolu şeyhi olan Ahmed Siyâhî Efendi (ö. 1294/1874) ile tanışmasıyla başlar. Küçük yaşta söz konusu tarikata intisap ederek hocasının rahle-i tedrisine giren Ahmed Mâhir, onun açtığı bu medresede ve yanında inşa edilen dergâhta hem şer'î ilimleri tahsil etmiş hem de seyrüsülûkunu tamamlayarak tasavvufî ilimlerde kendisini geliştirmiştir. Bilhassa hadis ve tefsire dair ilimlerde önemli bir şöhrete ulaşmış, bunun yanında şiir ve edebiyatta da söz sahibi olmuştur.⁶

Ahmed Mâhir, küçük yaşlardan itibaren tasavvufî geleneğe sahip bir muhitte yetişmiştir. Hocası ve aynı zamanda şeyhi Ahmed Siyâhî, kendisinde gördüğü kabiliyet ve irşattaki becerisi nedeni ile vefatına yakın onu, oğlu ve halifesi Seyyid Ahmed Hicâbî'ye (ö. 1306/1888) emanet etmiştir.⁷ O, Ahmed Hicâbî'nin himayesinde tahsilini tamamlayıp icazet aldıktan sonra ders vermeye başlamış⁸ ve birçok talebe yetiştirmiştir.⁹ Bir müddet yetiştiği medresede müderrislik de ya-

Camii Hutbeleri (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları 2022). Bu çalışmalara ilave olarak tarafımızdan sunulan "Son Devir Osmanlı Ulemasından Kastamonulu Ahmed Mâhir Efendi ve "El-Fâtîha fi fefsiri'l-Fâtîha" İsimli Eseri", (3. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu Tam Metin Kitabı (Elazığ: Asos Yayınevi, 2021), 500-520) isimli tebliğ ile Hatice Merve Çalışkan Başer'in "Kastamonulu Osmanlı Âlimi Ballıklızade Ahmed Mâhir Efendi (1860-1925) ve Tefsirciliği" (Dini Araştırmalar 25/62 (2022), 33-58) isimli makalesi bulunmaktadır.

⁴ İnal, *Türk Şairleri*, 2/897; Ayrıca bk. Birinci, "Ahmet Mâhir Efendi", 271; a.mlf., *Tarihî Alacakaranlığında Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat-2* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010), 74.

⁵ İnal, *Türk Şairleri*, 2/897; Ayrıca bk. Ahmed Mâhir, *Nasrullah Camii Hutbeleri*, 16-17.

⁶ İnal, *Türk Şairleri*, 2/897-899.

⁷ M. Zühdi, *Tabassür* (İstanbul: K. R. Matbaası, 1308), 2; Ayrıca bk. M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu Evliyaları* (Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1957), 88.

⁸ İnal, *Türk Şairleri*, 2/903; Abul, *Bir Mutasavvifin Siyasi Hâtıraları*, 22.

⁹ Detay için bk. Birinci, "Ahmet Mâhir Efendi", 275; Abul, *Bir Mutasavvifin Siyasi Hâtıraları*, 26-29.

pan müellif, o gün *Dâru'l-Kurrâ Medresesi* olarak kullanılan bir mekânda hafızlar yetiştirmiştir.¹⁰ Bunun yanı sıra Nasrullah Camii İmam-Hatipliği ile İsmail Bey Camiinde vaizlik görevleri yapmıştır.¹¹ Abdurrahman Paşa'nın valiliği döneminde (1882-1891) bir müddet istinaf mahkemesi üyeliği¹² ve hâkimlik görevlerinde bulunmuştur.¹³

Çalışmamıza mesnet teşkil eden İbn Atâullah'ın *Hikem*'ine yazdığı *el-Muhkem fî şerhi'l-Hikem* isimli eseri¹⁴ onun tasavvufi kişiliğini yansıtan temel bir göstergedir. İlim dünyasındaki şöreti de daha çok bu eserden kaynaklanmaktadır.

Hayatının Kastamonu'da geçen yıllarında zamanının büyük bölümünü ilim ve irşad hizmetleriyle geçiren Ahmed Mâhir, bu süreçte dönemin tartışılan konuları hakkında fikir ve düşüncelerini şehirde çıkan gazetelere yazdığı makalelerle paylaşmıştır. Özellikle o gün yaşanan ihtilaf ve tefrikaya karşı toplumu uyaran yazılar kaleme almış, İslâm'ın birlik ve dayanışmayı emrettiğini âyet ve hadisler ışığında ele alarak, bu konuda insanları dikkatli olmaya çağırmıştır.¹⁵

O gerek Kastamonu'da ilim muhitindeki hizmetleri gerekse icra ettiği başarılı devlet görevleri sayesinde çevresinde sayılan ve sevilen bir ilim ve fikir adamı olmuş, sahip olduğu bu özellikleri onu payitahta taşımıştır.¹⁶ İstanbul'da adliye nezareti bünyesinde çeşitli mahkemelerde üyelik, başkanlık ve Şûrâ-yı Evkâf Başkanlığı gibi üst düzey görevlerde bulunan¹⁷ Ahmed Mâhir, bilahare siyasete atılarak II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte yedi yıl sürecek olan Kastamonu mebusu sıfatıyla meclise girmiştir (17 Aralık 1908).¹⁸

Daha çok hocalığı ve ilmî şahsiyetiyle temeyyüz etmiş olan Ahmed Mâhir, döneminin pek çok âlim ve mütefekiri gibi ülkenin siyasi durumuyla da yakinen ilgilenererek o gün Osmanlı coğrafyasında yaşanan problemlere kayıtsız kalmamış, çözüme ilişkin görüşler ortaya koymuştur. 18 Temmuz 1922'de altmış yaşını tamamladığından emekliye sevk edilmiştir.¹⁹

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk döneminde yer almayan Ahmed Mâhir, emekliliğinin ardından ikinci dönem Meclis seçimlerinde (19 Temmuz 1923) tekrar Kastamonu milletvekili olmuştur. İki yıl sonra görevinde iken 4 Eylül 1925'de Kastamonu'da vefat etmiştir.²⁰

Müellifin bize intikal eden eserlerinin sayısı sınırlıdır. Onun Kastamonu'da bulunduğu yıllarda gazetelere yazdığı makalelerin haricinde herhangi bir eser telif ettiğine dair bir veri yoktur. Bu süreçte sadece Nasrullah Camii'nde okuduğu Arapça yetmiş üç hutbeden müteşekkil bir Hutbe Mecmuası yayınladığı bilinmektedir.²¹ Ahmed Mâhir'in *el-Muhkem* şerhinin dışında *el-Fâtîha fî tefsîri'l-Fâtîha*²² ve *Mu'cizât-ı Kur'âniyye*²³ isimli iki matbu eseri daha vardır.²⁴ Tefsirciliğinin ele alın-

¹⁰ Abul, *Bir Mutasavvîfîn Siyasi Hâtıraları*, 22.

¹¹ M. Ziyaeddin Demircioğlu, *Kastamonu Valileri* (Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1973), 82; Birinci, *Alacakaranlıkta Meşâbir-i Meçhûleden Birkaç Zat-2*, 77, 78.

¹² Birinci, *Meşâbir-i Meçhûleden Birkaç Zat-2*, 77.

¹³ Birinci, "Ahmet Mâhir Efendi", 272.

¹⁴ Kastamonulu Hâfiz Ahmed Mâhir, *el-Muhkem fî şerhi'l-Hikem* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1323).

¹⁵ Ahmed Mâhir Efendi, "İslâm ve İttihad", *Kastamonu Gazetesi* (Cemâziyelevvel 1227), 4.

¹⁶ Bk. Birinci, *Meşâbir-i Meçhûleden Birkaç Zat-2*, 77, 80; Abul, *Bir Mutasavvîfîn Siyasi Hâtıraları*, 34.

¹⁷ İbrahim Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul: Yedigün Neşriyat, ts.), 231.

¹⁸ İnal, *Türk Şairleri*, 897; Demircioğlu, *Kastamonu Evliyaları*, 88; Birinci, "Ahmet Mâhir Efendi", 271, 274.

¹⁹ Abul, *Bir Mutasavvîfîn Siyasi Hâtıraları*, 46.

²⁰ İnal, *Türk Şairleri*, 2/898; Abdulkadiroğlu, "Ahmed Mâhir Efendi", 2/98.

²¹ Ahmed Mâhir Efendi, *Hutbe Mecmuası* (İstanbul: Âlem Matbaası, 1316).

²² Ahmed Mâhir, *el-Fâtîha fî-tesfîri'l-Fâtîha* (İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331).

dığı bölümde söz konusu eserlere ilişkin detaylı bilgi verilecektir. Bunların dışında tamamlayamadığı bir tefsiri ve neşredilmeyen çeşitli müsvedde eserleri ile şüirleri de bulunmaktadır.²⁵

Diğer taraftan müellifin İstanbul'da bulunduğu 1903-1923 yılları arasında kendi siyasi dönemine ait anılarının yazılmış olduğu notlar da latinize edilerek uzunca bir inceleme ile yayınlanmıştır.²⁶ Ayrıca müellifin müsvedde halinde olup henüz tam olarak bitiremediği Şeyh Sa'dî-i Şîrâzî'nin meşhur eseri *Bostan'ın* manzum bir Türkçe tercümesini telif ettiği de kaynaklarda zikredilmektedir.²⁷ Yine Ali el-Kârî'nin “*Şerhu Ayni'l-ilm ve zeynü'l-hilm*” eserinin tercümesini yaptığı bir eserinin de olduğu ayrıca belirtilmektedir.²⁸

2. Bir Müfessir Olarak Ahmed Mâhir Efendi

Ahmed Mâhir kelâm, hadis ve tasavvuf gibi ilimlerin yanı sıra tefsir ilminde de temayüz etmiş ve bu alana dair eserler kaleme almış biridir. Onun tefsir ilminde yetkin olduğunu gösteren en somut veri, İstanbul'da resmî görevlerde bulunduğu sıralarda müderrisliğe devam etmesi ve farklı platformlarda tefsir dersleri vermesidir. Nitekim Manastırlı İbrahim Hakkı (ö. 1328/1912) ve Batumlu Mehmed Saîd Efendi'nin (ö.1328/1912) vefatlarının ardından *Dârülfünûn-i Osmânî'nin Ulûm-i Şer'iyye* şubesinde boşalan tefsir derslerine,²⁹ yapılan mülakat neticesinde Ahmed Mâhir Efendi seçilmiş ve 22 Mart 1913 tarihinden itibaren bu derslere girmiştir.³⁰ Ayrıca onun *Ulûm-i Şer'îye Şûbesine* tefsir dersi muallimi olarak tayin edildiği hususu *İkdam Gazetesi*'nin 3 Aralık 1913 tarihli sayısında haber olarak yer almaktadır.³¹ Ancak 24 Ekim 1914 tarihinde söz konusu şubenin birinci sınıfı, 26 Ekim 1915 tarihinde ise şubenin tamamının lağvedilmesi hasebiyle onun buradaki muallimliği neticelendirilmiştir.³²

Ahmed Mâhir, Osmanlı'da vâiz yetiştirmek üzere Mehmed Reşad'ın padişahlığı döneminde (1909-1918) *Evkâf Nezâretî*'ne bağlı *Medresetü'l-Vâizîn*'de³³ tefsir muallimliği yapmıştır.³⁴ O, söz konusu kurumda birinci sınıflara kelâm dersleri verirken; ikinci sınıflara ise Mustafa Sabri Efendi'nin (ö. 1954) Mısır'a gitmesi sebebiyle onun yerine tefsir derslerine girmiştir. 11 Ekim 1913'de başladığı bu görevi 4 Mart 1919'a kadar devam etmiştir.³⁵ Böylece Ahmed Mâhir *Dârü'l-Fünûn*

²⁵ Ahmed Mâhir, *Mu'ciẓât-ı Kur'ânîyye* (İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1328).

²⁶ Eserleri için bk. Abdulkadiroğlu, “Ahmed Mâhir Efendi”, 2/2/98; a.mlf., “Ahmed Mâhir Efendi'nin İstanbul Hayatı”, 83.

²⁷ İnal, *Türk Şairleri*, 2/898; İhsan Ozanoğlu, *Kastamonu Kültüğü* (İstanbul: Şirketi Mürettebiye Basımevi, 1952), 67.

²⁸ Abul, *Bir Mutasavvıfın Siyasi Hâtıraları Ahmed Mâhir Efendi Hâtırâtı* (İstanbul: Büyüyen Ay, 2020).

²⁹ İnal, *Türk Şairleri*, 2/898.

³⁰ Ozanoğlu, *Kastamonu Kültüğü*, 67.

³¹ Fatma Eren, *Tanzimat Sonrası Dârülfünûn'da Tefsir Dersleri: 1900-1914 Yılları Arası Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 111, 112.

³² Metin Ünver - Hüseyin Sarıkaya, *Üç Devir Bir Fakülte: Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2022), 109.

³³ Ünver, *Üç Devir Bir Fakülte*, 111; Ayrıca bk. Birinci, “Ahmet Mâhir Efendi”, 276.

³⁴ Ünver, *Üç Devir Bir Fakülte*, 111; Ayrıca bk. Birinci, “Ahmet Mâhir Efendi”, 276.

³⁵ Medresetü'l-Vâizin hakkında bk. İbrahim Ateş, “Evkaf-ı Humâyun Nezaretince Açılan İlk Yüksek Vâiz Okulu Medresetü'l-Vâizîn”, *Diyanet Dergisi* 24/4 (1988), 25-40; Tuğba Yalçın Aydeniz, “Osmanlı'da İlk Vâiz Yüksek Okulu: Medresetü'l-Vâizîn”, III. Uluslararası Osmanlı İstanbullu Sempozyumu Bildirileri, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015), 604.

³⁶ İnal, *Türk Şairleri*, 2/898; Abdulkadiroğlu, “Ahmed Mâhir Efendi”, 2/98.

³⁷ Abdulkadiroğlu, “Ahmed Mâhir Efendi'nin İstanbul Hayatı”, 77.

İlâhîyat Fakültesi'nde ve *Medresetü'l-Vâizîn*'de toplam on üç yıl süreyle tefsir ve kelâm dersleri okutmuştur.³⁶ Şimdi onun tefsire dair eserlerinden hareketle tefsirci yönünü kısaca inceleyeceğiz.

3. Tefsirle İlgili Eserleri

3.1. Tefsîru'l-Kur'ân

Ahmed Mâhir Efendi'nin biyografisine ilişkin bilgi veren kaynaklarda onun ömrü vefa etmediği için tamamlayamadığı Türkçe mufassal bir tefsirinden söz edilmektedir.³⁷ Söz konusu tefsirin varlığı kendi ifadeleriyle de teyit edilmiştir. Nitekim o, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ikinci döneminde Kastamonu vekili olarak bulunduğu sırada Mecliste'ki bir konuşmasında bu tefsirden söz etmektedir. 21.2.1341/1925 tarihinde TBMM'nin 61. İçtimasının ikinci oturumunda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın bütçesinin görüşülmesi sırasında söz alan Ahmed Mâhir hem kendi döneminde yapılan bazı Türkçe tefsirlerdeki yanlışlıklara dikkat çeker, hem farklı dillerden yapılan çeviri hatalarını dile getirir, hem de kendisinin Türkçe bir tefsir çalışmasıyla meşgul olduğunu söyler. Onun, Meclis zabıt tutanaklarına yansıyan konuşmasının konumuzla ilgili kısmı şöyledir:

“Maatteessüf bazı zevât ‘dine hizmet ediyoruz’ düşüncesiyle tefsir yapıyor. Ben yapılan Türkçe tefsirleri gördüm. On beş yıldır tefsirle meşgulüm. Bugün on dokuz cüz’ünü de yazdım. Geriye on bir cüz kaldı. Benim tespitlerime göre Mevâkib’de³⁸ çok sayıda yanlışlıklar bulunmaktadır. Benim bu tetkikime göre Vehbi Efendi Hocanın³⁹ yazdığı tefsir, tefsirlere müstenit olarak yazılmıştır. Bugün diğer bir zatın yazdığı bir tefsir sırf Fransızcadan alınmıştır. Kezâlik diğer bir iki kişinin telif ettiği tefsirler ise tercümeden oluşmaktadır. Ahkâm-ı ilâhiye onlarda mevcut değildir.”⁴⁰

O söz konusu celsede Türkçe bir Kur'an tefsiri yazdırılmasına ilişkin verilen önergeyi desteklediğini, kendisinin de bunda imzasının olduğunu belirttikten sonra söz konusu tefsiri hazırlamak üzere âlimlerden bir heyet teşekkül ettirilmesinin gereğini ifade eder. Çünkü ona göre Kur'an'ı anlamak bir zarurettir.⁴¹

Ahmed Mâhir'in Meclis'te yaptığı bu konuşmasında hem mevcut tefsirlere ve yabancı dilden yapılan tercümelere ilişkin tenkitlerini dile getirir, hem de yapılacak olan yeni tefsir çalışmasına ilişkin önerilerini sıralar. Bu arada kendi hazırlamış olduğu tefsirin yöntemine ilişkin bazı ipuçları verir. Mevcut tefsirlerde kadınlarla ilgili konularda Hz. Peygamber'e atfedilen bazı rivâyetlerin doğru olmadığını söyleyen Ahmed Mâhir, kadınlara ilişkin meselelerin Nisâ sûresinde tafsilatlı bir şekilde ele alındığını belirtir. Mevcut içeriklerin bu doğrultuda değerlendirilmesine işaret eder. Aynı şekilde yapılan çevirilerde ve bazı tefsirlerde yer alan Garânik⁴² hadisesinin gerçekliğinin olmadığını vurgulayan müellif, Hollandalı müsteşrik Dozy (ö. 1883) gibi kişilerin de onların eserlerini çevirenlerin de bu gerçeklere vâkif olmadıklarını söyler. Ona göre bu hakikatlere vâkif olmak için temel hadis kaynaklarına muttali olmak ve altı yüz bine yakın hadisin içinde yoğrulmak gerekir. Bunun yanında Arap edebiyatının kurallarını, belâgat ve fesahatini kısaca Arapçanın temel

³⁶ İnal, *Türk Şairleri*, 2/898; Abdulkadiroğlu, “Ahmed Mâhir Efendi”, 2/98; Birinci, “Ahmet Mâhir Efendi”, 276.

³⁷ İnal, *Türk Şairleri*, 2/898; Abdulkadiroğlu, “Ahmed Mâhir Efendi'nin İstanbul Hayatı”, 72.

³⁸ Ahmed Mâhir Efendi'nin burada kastetmiş olduğu kişi İsmail Ferruh Efendi'dir (ö. 1256/1840).

³⁹ *Hülâsatü'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* müellifi Konyalı Mehmed Vehbi Efendi'dir (ö. 1949).

⁴⁰ TBMM, *Zabıt Ceridesi Altmış Birinci İçtima*, (21.2.1341 Cumartesi, İkinci Celse), 14/212. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c014/tbmm02014061.pdf>. Erişim 24 Mayıs 2023.

⁴¹ TBMM, *Zabıt Ceridesi Altmış Birinci İçtima* (21.2.1341 Cumartesi, İkinci Celse), 14/212.

⁴² Bk. İsmail Cerrahoğlu, “Garânik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/361-366.

kurallarını bilmeyen kişilerin Kur'an'ı tercüme ve tefsir etmelerinin mümkün olmayacağını belirtir.⁴³

Ahmed Mâhir'in Mecliste tefsire ilişkin dile getirmiş olduğu sözlerinden hareketle, onun hazırlamakta olduğu mufassal tefsirinde öncelikle Kur'an âyetlerini yine Kur'an âyetleriyle tefsir ettiği, bu bağlamda hadislerden, Arap dili ve edebiyatının inceliklerinden yararlandığı, yeri geldikçe kelimelerin anlamları için Arap şüirine müracaat ettiği söylenebilir. Zira onun hem *Mucizât-ı Kur'âniyye* hem *el-Fâtîha fî tefsîri'l-Fâtîha* hem de işârî yorum açısından değerlendireceğimiz *el-Mubkem fî şerhi'l-Hikem* eserlerinde bu hususlara ilişkin ipuçlarına rastlamak mümkündür. Onun meclisteki konuşmasında dile getirdiği ve 19. cüze kadar tamamladığını söylediği tefsiri, bu konuşmasından yaklaşık dört ay sonra vefat etmesi nedeniyle yarım kalmıştır. Ahmed Mâhir hakkında çalışmaları olan Abdülkerim Abdulkadiroğlu, cüz sayısı belirtmeksizin onun tefsirini tamamladığını belirtmiştir.⁴⁴ İhsan Özanoğlu ise bu tefsirin 21. cüze kadar yazıldığını söylemiştir.⁴⁵ Müellif hattıyla kaleme alınmış olan söz konusu tefsirin nerede olduğuna ilişkin bugün elimizde bir veri bulunmamaktadır.

3.2. Mu'cizât-ı Kur'âniyye

Ahmed Mâhir'in eserleri arasında tefsire dair bir telif olarak nitelendirebileceğimiz bu kitap, 1908-1909 yılları arasında farklı tarihlerde çeşitli gazetelerde kaleme aldığı makalelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Kendisi de bu hususu eserinin girişinde ifade etmiştir.⁴⁶ İki ciltten müteşekkil eserin ilk cildi 1328'de İstanbul'da Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaasında basılmış olup 280 sayfadan meydana gelmektedir. Kitabın ikinci cildi ise müellif hatlı müsvedde halinde olup henüz matbu değildir.

Ahmed Mâhir *Mucizât-ı Kur'âniyye* isimli bu eserine '*İfade-i Mahsusa*' başlığı altında mukadime niteliğinde bir yazı ile başlamaktadır. O, burada Kur'an'ın ne anlama geldiğini ifade eden cümlelerin ardından söz konusu eserini niçin kaleme aldığını belirtir. Kur'an'ın, insanı için gerekli olan bütün toplumsal kuralları ihtiva eden bir kitap olduğunu söyleyen müellif, buna rağmen bir takım şahsî taassup ve kavmiyetçi düşüncelerden kaynaklanan hususlardan dolayı insanlığın ilerlemesine ve gelişmesine mani olduğu şeklinde algılandığını, bunun eksik bilgi ya da yanlış anlayış ve art niyetli fikirlerden kaynaklandığını ileri sürer. Müellif, İslâm'ın bu tür mesnetsiz ve kötü niyetli söylemlerden beri olduğunu Kur'an âyetleriyle izah etmek için bu kitabı kaleme aldığını ifade eder. İslâm'ın her vesileyle ilerlemeyi emrettiğini vurgulayan müellif, Kur'an'ın medenî bir toplum inşa etmek üzere toplumsal hayata ilişkin pek çok kural getirdiğini öne sürer.⁴⁷

Öte yandan Ahmed Mâhir bu eserinde devrinde yaşanan olumsuzlukların nedenini dinden ve dinî değerlerden uzaklaşmaya bağlamış, çözüm için Kur'an'a başvurulmasının gerekliliğini söy-

⁴³ TBMM, *Zabıt Ceridesi Altmış Birinci İctima*, (21.2.1341 Cumartesi, İkinci Celse, cilt), 14/213.

⁴⁴ Abdulkadiroğlu, "Ahmed Mâhir Efendi'nin İstanbul Hayatı", 72; a.mlf., *Kültürümüzden Esintiler*, 473.

⁴⁵ Özanoğlu, *Kastamonu Kültürü*, 67. Vefatına ilişkin haber yapan *Kastamonu Gazetesi*'ndeki biyografisinde onun Kur'an'ın 20 cüz'ünü tefsir ettiği belirtilmiştir. Söz konusu gazetede haberde damadı Abidin (Binkaya) (1888-1957) beyden naklen, onun gece uykularından fedakârlık yaparak bu tefsiri 20. cüze kadar getirdiği, pek âlimane ve dikkatlice tefsir ve izah ile şerh etmek üzere emsali bulunmayan bu tefsirin tab ve temsil edilecek bir halde mahfuz olduğu belirtilmiştir. (*Kastamonu Gazetesi*, sayı: 2614, (8 Eylül 1341).

⁴⁶ Ahmed Mâhir, *Mu'cizât-ı Kur'âniyye*, 4.

⁴⁷ Ahmed Mâhir, *Mu'cizât-ı Kur'âniyye*, 3, 4.

lemiştir.⁴⁸ Müellife göre hakikatler hazinesi olan Kur'an, insanlığın ortaya koyacağı gelişmeler art-tıkça, bilimsel ilerlemeler kaydedildikçe daha iyi anlaşılacak ve akılları hayrete düşürecektir.⁴⁹

Onun bu eseri⁵⁰ birebir Kur'an tefsiri ya da Kur'an ilimleriyle ilgili bir kitap olmasa da eserde yer alan konuların ele alınış tarzı ve sıklıkla âyetlere yapılan atıflar, bunlara yönelik geniş açıklamalar, ayrıca eserin bütününde Kur'an'ın üstünlüğü ve icazının vurgulanması bu kitabın tefsire dair bir eser olarak nitelendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Bir bütün olarak değerlendirdiğimizde söz konusu eserin bir nevi konulu tefsir niteliği taşıdığı söylenebilir. Eserin ikinci cildi ise henüz basılmamıştır. Müellif hattıyla kaleme alınan bu kısım 278 varaktan meydana gelmektedir.⁵¹ *Mucizât-ı Kur'aniyye* isimli eserin her iki cildinin içeriği o tarihte Kastamonu'da yayın yapan İttihad ve Terakki'nin yerel gazetesi olan *Koroğlu* gazetesinde de haber olarak yer almıştır.⁵²

3.3. el-Fâtiha fi Tefsiri'l-Fâtiha

Ahmed Mâhir'in bu eseri *Darülfünûn-ı Osmanî'nin Ulûm-ı Şer'îye Şûbesinde* tefsir hocalığı yaptığı sırada öğrencilerine okutmuş olduğu tefsir ders notlarından oluşmaktadır. Nitekim müellif bunu eserin mukaddimesi mahiyetindeki *İfade-i mahsusa*' kısmında söyler.⁵³ 1331/1912 yılında İstanbul'da Hukuk Matbaasında basılan bu eser, 69 sayfadan meydana gelmektedir.⁵⁴

Eser, Osmanlı dönemi ile ilgili tefsir araştırmalarında bazen müstakil ve özgün bir çalışma olarak belirtilirken,⁵⁵ bazen de Kâdî Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *‘Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vil'* isimli eserindeki Fâtiha sûresi tefsirinin tercümesi ve bazı ilave ve açıklamalarla oluşturulmuş bir risale olarak değerlendirilmekte ve bundan hareketle de mevcut sûre tefsiri literatürü içinde sayılmaktadır.⁵⁶ Ancak eserin müstakil bir Fâtiha sûresi çalışması olduğu muhtevastan anlaşılmaktadır. Ayrıca eserdeki Beyzavî tefsiri etkisinin yoğunluğu ve büyük oranda bundan yararlanılarak telif edilmiş olması, onu müstakil bir çalışma olmaktan çıkarmaz.

⁴⁸ Ahmed Mâhir, *Mu'cizât-ı Kur'aniyye*, 9.

⁴⁹ Ahmed Mâhir, *Mu'cizât-ı Kur'aniyye*, 4.

⁵⁰ Ahmed Mâhir Efendi'nin bu eserinde mukaddimenin ardından “Şükr-i Nîmet-i Hürriyet”, “İtisam bi'l-Kitâb”, “Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i ani'l-münker”, “Meşveret”, “Emânet ve Adalet”, “Mekârim-i ahlâk”, “Âdâb-ı Muâşeret”, “Nezâfet ve Tahâret” gibi 29 makale/başlık yer alır. (Bk. Ahmed Mâhir, *Mu'cizât-ı Kur'aniyye*, 280).

⁵¹ Sadık Erdağrı'nın özel kütüphanesinde bulunan bu eserin ilk sayfasında eser hakkında bilgiler verilmekte ve ilk cildinde olduğu gibi ilk sayfasında Kur'an'ın üstünlüğüne dair beyitler yer almaktadır. (Ahmed Mâhir, *Mucizât-ı Kur'aniyye* 2. cilt kapak sayfası. Ayrıca bkz. Abul, *Bir Mutasavvifin Siyasi Hâtıraları*, s. 64). Ahmed Mâhir kitabın önsözünde önce eserin ilk cildinde İslâm dininin ahlak ve sosyal esaslarına ilişkin makalelere yer verdiğini belirtir. Bu ciltte ise İslâm dinine yönelik yapılan eleştiri ve saldırılara cevap niteliğinde olan yazılara ve fazla dile getirilmeyen bazı konulara işaret ettiğini söyler. Ele aldığı konu başlıklarından bir kısmı şunlardır: İlm-i hikmet, İttidâ-i ve İhtilâf-ı Ümmet, Bekây-ı Rûh ve Manevî Hayat, Vahy-i İlâhî ve Nübüvvet, Garânik Meselesi, Zeyd ve Zeynep Kıssası Akıl ve Hikmet, Nisada Mestûriyet, Taaddüd-i Zevcât, Dünyevî ve Uhrevî Hüsrân-ı Azîmet, Necât ve Selâmet (Abul, *Bir Mutasavvifin Siyasi Hâtıraları*, 65, 66).

⁵² *Koroğlu Gazetesi*, Sayı: 119 (31 Mart 1327).

⁵³ Ahmed Mâhir, *el-Fâtiha*, 3.

⁵⁴ Eserin tanıtımı için bkz. Görgülü, “Ahmed Mâhir Efendi ve el-Fâtiha fi tefsiri'l-Fâtiha” isimli Eseri”, 506-520.

⁵⁵ Mehmet Akif Alpaydın, “Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2016), 145; Hidayet Aydar, “17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış”, *Sahn-ı Semandan Darülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası : Alimler, Müesseseler ve Fikri Eserler XVII. yüzyıl* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 161.

⁵⁶ Abdulkadiroğlu, *Kültürümüzden Esintiler*, 482; Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987).

Müellif eserinde önce tefsir usulüne dair genel ve özlü bilgilere yer verir. Bu bağlamda *Fâtîha-ı Beyân-ı Tefsir*' başlığı altında genel hatlarıyla Kur'an'ın tanımı, nüzül süreci, nesh konusu, halku'l-Kur'an, yedi harf ve kıraat meselesi, âyet ve sûre sayısı, ilk ve son inen âyetler, vahyin müddeti, Mekkî ve Medenî âyetler, te'vil ve tefsir arasındaki farklılıklar, Kur'an'ın cem'i, tefsir çeşitleri gibi Kur'an ilimlerinin temel konularına değinir.⁵⁷

Daha sonra ise *Sûre-i Fâtihati'l-Kitâb* başlığı altında söz konusu sûrenin tefsirine başlar.⁵⁸ Burada Fâtîha Sûresi'ne verilen isimleri, bu isimlerin kullanılmasındaki hikmetleri, sûrenin Mekkî ya da Medenî olduğuna yönelik ihtilaflar ile bu bağlamda sûrenin nerede ve ne zaman indirildiği bilgilere yer verir. Akabinde Besmeleden başlayarak Fâtîha sûresinin tüm âyetlerinin tercümesini ve tefsirini yapar.⁵⁹

Müellifin bu küçük risalesi daha ziyade dirayet tefsiri yöntemiyle telif edilmekle beraber içerisinde rivayet ve işârî tefsirin özelliklerini de barındırmaktadır.⁶⁰

4. İşârî Tefsir Açısından el-Muhkem fi Şerhi'l-Hikem

Ahmed Mâhir Efendi'nin en önemli eseri hiç şüphesiz onun Şâzeliyye tarikatının şeyhlerinden İbn Atâullah'ın⁶¹ *el-Hikemü'l-Atâiyye*'sine yazdığı bu şerhidir. İbn Atâullah'ın İslâm dünyasında büyük bir kabul gören bu eseri, tasavvufun hemen hemen tüm temel konularını ele alan 300'den fazla hikmetli sözünden oluşmaktadır.⁶²

İbn Atâullah'ın⁶³ bu eseri sadece mensubu olduğu çevrelerde değil farklı muhitlerde de okunmuş ve büyük takdir görmüştür. Bunun en büyük göstergesi eserin sadece Şâzelî geleneğe bağlı olanlar tarafından değil, her kesimden kişilerce müteaddit defalar şerh edilmesi ve farklı dillere tercüme edilmesidir. Eserin bu denli teveccüh görmesi bilimsel çerçevede onunla ilgili pek çok çalışmanın yapılmasına vesile olmuştur.⁶⁴

Ahmed Mâhir ramazan aylarında kaleme aldığını söylediği⁶⁵ ve *el-Muhkem fi Şerhi'l-Hikem* ismini verdiği bu eserini tamamladıktan sonra Şâzelî tarikatına mensup dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid'e bizzat takdim etmiş⁶⁶ ve onun isteği üzerine iki cilt halinde 1323/1906 yılında Ahmed İhsan Matbaasında basılmıştır.⁶⁷ Eserin birinci cildi toplam 292 sayfa olup içerisinde 159

⁵⁷ Ahmed Mâhir, *el-Fâtîha*, 5-12.

⁵⁸ Ahmed Mâhir, *el-Fâtîha*, 13.

⁵⁹ Ahmed Mâhir, *el-Fâtîha*, 18-68.

⁶⁰ Eserin tefsir ilmi açısından önemi için bk. Görgülü, "Ahmet Mâhir Efendi ve 'el-Fâtîha fi tefsiri'l-Fâtîha' İsimli Eseri", 512-519. Ayrıca bk. Hatice Merve Çalışkan Başer, "Kastamonulu Osmanlı Âlimi Ballıklızâde Ahmed Mâhir Efendi (1860-1925) ve Tefsirciliği", *Dimî Araştırmalar* 27/62 (2022), 52-55.

⁶¹ Hayatı için bk. Mustafa Kara, "İbn Atâullah el-İskenderî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/337.

⁶² Mustafa Kara, "el-Hikemü'l-Atâiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/502-503.

⁶³ Hayatı için bk. Mustafa Kara, "İbn Atâullah el-İskenderî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/337.

⁶⁴ Konuyla ilgili çalışmalar için bk. Kara, "el-Hikemü'l-Atâiyye", 17/502-503; Melahat Beki, *Atâullah İskenderânî Hikem-i Atâiyesi ve Hikem Geleneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 82-133.

⁶⁵ Ahmed Mâhir kendi ifadesine göre eserinin ilk cildini h. 1315 senesinde Ramazan ayının 12. günü, ikinci cildini ise 23 Zilkâde 1317/12 Mart 1316 tarihinde tamamlamıştır. Bk. Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 2/617.

⁶⁶ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/4.

⁶⁷ Ahmed Mâhir'in bu eseri, Selahaddin Hacıoğlu tarafından "*Hikemü'l-Atâiyye- el-Muhkem fi Şerhi'l-Hikem*" ismiyle 2006 yılında Erkam matbaasında neşredilmiştir. Aynı kitap 2009 yılında Kurtuba Yayınları'na bu kez "*Tasavvufi*

hikmet bulunmaktadır. İkinci cildi ise 336 sayfa olup 162 hikmetten oluşmaktadır. Ayrıca her iki cildin sonunda geniş bir fihrist yer almaktadır.⁶⁸

Müellif şerhine yazdığı mukaddimede, *Hikemü'l-Atâiyye*'ye ilişkin övgü dolu sözlerinin ardından, ramazan aylarında tefsir dersleri verirken bunları tasavvufi hakikatlerle renklendirmek için *Hikem*'e başvurduğunu dolayısıyla bir ihtiyaca binaen bu eseri hem şiir biçiminde hem de düz bir yazı şeklinde tercüme ve şerh ettiğini yazmaktadır.⁶⁹ *Hikem-i Atâiyye*'nin her bir cümlesinin bir irfan beyti olduğunu söyleyen Ahmed Mâhir, kitapta yer alan bahislerin anber kokulu belâgate bürülü ledünnî hakikatlere açılan *Furkan* kapısı olduğunu, bu nedenle eserin tasavvufi Kur'an tefsiri olarak değerlendirilmeye hâiz olduğunu belirtir.⁷⁰

Osmanlı'da yoğun olarak yaşanan tasavvufi hayatın sûfi anlayışını ve düşüncesini benimsemiş olan müellif, bu eserinde *Hikem-i Atâiyye*'nin güçlü mesajlarının yanında kendisine ait duygu ve düşüncelerini de katmak suretiyle bedîi üslubuyla *el-Muhkem*'i şümüllü bir tasavvuf klasiği haline getirmiştir.⁷¹

Ahmed Mâhir'in bu şerhinin en temel özelliği hikmetlerin izahında sık sık âyetlere atıfta bulunması ve bunları işârî açıdan yorumlamasıdır. Bu bağlamda neredeyse her bir hikmetin şerhinde konu âyetlerle desteklenmiş yeri geldikçe hadislere de müracaat edilmiştir. Dolayısıyla onun *Hikem* için telaffuz ettiği işârî tefsir niteliği, söz konusu eseri için de geçerlidir. O, bu yolla Kur'an ve sünnet temeline dayanan tasavvufi anlayışını yansıtmaya çalışmıştır.⁷²

Müellif, eser içinde bu tarz yorumlara sıkça yer verir. Örneğin İbn Atâullah'ın; "İnsanın iç dünyasına tevdi edilen marifet ve nurlar, dışarıda zahir olan vücut organlarında açığa çıkıp kendini izhar eder" sözünün izahında konuyu imanın temel rüknüne getiren Ahmed Mâhir, kalplere hükümler olan hâllerin zâhirde belirtiler gösterdiğini, bu nedenle şeriatın ikrar ve amelî, imanın esas rüknü olan kalp ile tasdik delil saydığını söyler. Ona göre amel ve ikrar tasdik bir göstergesidir. Zira imanın aslı tasdik olmakla birlikte bunun var olup olmadığının anlaşılması ancak zâhire bakarak olur.⁷³

O bu bağlamda insanın iç dünyasıyla dışı bakan yönünün bir olması gerektiğini belirterek kalpte olan imanın dışarıya yansımalarının gereğine işaret eder. Bu nedenle ona göre seyrüsülük erbabı nefsi emmârenin arzu ve isteklerini devamlı basiret gözüyle murakabe altında tutmalı, zâhirî hâlleri bırakıp da kalp sırlarının salâhını şüphe ve vehme düşüren fiiller ve ameller nedeniyle hile ve tuzaklara esir olmamalıdır. Çünkü böyle bir hâl sûretsiz sîret, kabuksuz öz, lafızsız mana talep etmek kabilindedir ki, bu da manasız ve anlamsızdır.⁷⁴

Hikmetler-Hikemü'l-Atâiyye el-Muhkem fî Şerhi'l-Hikem" ismiyle aynı kişi tarafından yeniden yayımlanmıştır. Yine bu eser, Tahir Galip Seratlı'nın eliyle kısmen kısaltılarak Türkçe'ye aktarılmış ve "*Hikem-i Atâiyye Şerhi- el-Muhkem fî Şerhi'l-Hikem*" adıyla 2010 yılında Sûfi Kitap Yayınları arasında neşredilmiştir.

⁶⁸ Bk. Kastamonulu Hafız Ahmed Mâhir, *el-Muhkem fî şerhi'l-Hikem* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1323), 1/283-292; 2/621-626.

⁶⁹ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/3; 2/617.

⁷⁰ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/3, 4.

⁷¹ Karaca, *Ahmed Mâhir Efendi'nin el-Muhkem fî şerhi'l-Hikem adlı eseri*, 3.

⁷² Abul, "Kastamonulu bir Mutasavvıf, Âlim ve Siyasetçi: Ahmed Mâhir Efendi", 361.

⁷³ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/63

⁷⁴ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/211-214

Diğer taraftan Ahmed Mâhir şerhinde konuları ele alırken daha ziyade tasavvuf kaynaklarında yer alan hadislere de atıfta bulunmuş, söz konusu hadislere zaman zaman işârî anlamlar vermiştir.⁷⁵

Ahmed Mâhir, tasavvufun nazârî konularının yanı sıra hikmetlerde geçen tevhid, zühd, takva, zikir, şükür, dua, ihlas, kalp, ubûdiyyet, istikâmet, nefis, tevekkül, tevazu, tefekkür, marifet, muhabbet, basiret gibi tasavvufun amelî boyutuna ilişkin pek çok temel kavramı sûfî bir bakışla geniş bir şekilde izah ederken ilgili âyet ve hadislere, Arapça, Farsça ya da Türkçe beyitlere, sûfilerin izahlarına geniş ölçüde yer verir.⁷⁶ O'nun tasavvufî konularda ve yaptığı yorumlarda Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) etkisi açıkça görülmektedir.⁷⁷

5. el-Muhkem'de İşârî Tefsir Örnekleri

İşârî tefsir, âyetlerin zâhiri anlamlarının dışında birtakım manalar vermek suretiyle Kur'an'ı açıklamayı ifade etmekle birlikte özel olarak tasavvuf ehlinin kendilerine has metotlarla elde ettikleri Kur'an yorumları için kullanılan bir tabirdir.⁷⁸ İfadenin bu şekliyle kullanılması daha sonraki süreçte ortaya çıkmış ve böylece yaygınlaşmıştır.⁷⁹ Tefsir literatüründe bir tefsir yöntemi olarak kullanılan işârî tefsirin çok sayıda farklı ıstılahî tanımı yapılmıştır. Söz konusu tefsir yönteminin yapılan tanımlarından birisi şudur:

“Kur'ân-ı Kerîm'in sırlarını kavramış olan âriflerin ve seyrisülûk erbabının, ilâhî ilhâm ve fetihle; âyetleri, zâhir anlamlarına ters düşmemek ve onlarla kâbil-i telif olmak kaydıyla, birtakım gizli işâretlerden dolayı zâhirî mânalarından farklı bir biçimde tefsir etmeleridir.”⁸⁰

Ahmed Mâhir'in hocası Ahmed Siyâhî ve oğlu Seyyid Ahmed Hicâbî'den aldığı tasavvufî eğitim onun bu alanda derinleşmesini ve bu tecrübesini kaleme aldığı eserlere yansıtmasını sağlamıştır. Özellikle işârî açıdan değerlendirdiğimiz *el-Muhkem*'inde bu husus zirveye ulaşmış, tasavvufa dair tüm birikimini buraya aktarmıştır. Bu açıdan söz konusu eser *Hikem-i Atâiyye* şerhleri arasında ön plana çıkmıştır.

O öncelikle eserinde ele aldığı konuları izah ederken çok sayıda atıfta bulunduğu âyetlerin çağrışımlarına göre onlara zâhir anlamlarının yanında işârî/sufî manalar da yüklemiştir. İzahlarını bazen yer yer büyük sûfilerin görüşleri ve sözleriyle desteklerken bazen de Tüsteri (ö. ö. 283/896),

⁷⁵ Bk. Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/70, 93.

⁷⁶ Örnek olarak bk. Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/13-25.

⁷⁷ Bk. Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 42, 49, 43, 51-52.

⁷⁸ İşari tefsir hakkında geniş bilgi için bk. Süleyman Ateş, *İşari Tefsiri Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1974); Yunus Emre Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açısından İşari Tefsir* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2013); Mahmut Ay, “İşari Tefsiri Yeniden Düşünmek”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Darülfunun İlahiyat* 24 (2011), 103-148; Muhammed Çelik, “İşari Tefsirinin Sınırları ve Elmalılı Hamdi Yazır'da İşari Tefsir”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2002), 1-28; Fethi Ahmet Polat, “İşârî Tefsirin Kabul Şartları Çerçevesinde 'Fihî Mâ Fih'te Yer Alan Kur'an Yorumlarının Kritisizmi”, *Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildiriler* - I (Urfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007), 363-378; Nihat Uzun, “Tefsir Disiplini Açısından Bâtınî ve İşârî Yorumun İlmî Değeri”, *Kur'an'ın Bâtınî ve İşârî Yorumu* (İstanbul: Kuramer, 2018), 181-237; Hüseyin Çelik, *Kur'an'a İşârî Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Deri (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021).

⁷⁹ Ayşegül Balık, *İşârî Tefsir Anlayışına Yöneltilen Eleştiriler* (Trabzon: Trabzon Üniversitesi, Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 4-5; Uzun, “Tefsir Disiplini Açısından Bâtınî ve İşârî Yorumun İlmî Değeri”, 190, 191.

⁸⁰ Gördük, *Tarihsel ve Metodolojik Açısından İşârî Tefsir*, 38-39; Benzer anlamlar için bk. Muhammed Abdülazîm Zürcânî, *Menâbilü'l-irfân fî ulûmü'l-Kur'an* (y.y: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebi ve Şürekâuhû, ts.), 2/79; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 2/10; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, 19; Süleyman Uludağ, “İşârî Tefsir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2001), 23/424).

Sülemî (ö. 412/1021) ve Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi işârî tefsirin öncü müfessirlerine atıfta bulunarak yapmıştır. Bu alıntılarla şerhini daha da zenginleştirmiştir. Bazen de kendi bilgisini ilgili metne yansıtarak işârî tefsir yöntemiyle hikmetleri şerh etmiştir.

Müellifin *el-Muhkem*'indeki işârî yorumlarını, başvurduğu kaynaklar bakımından üç bölümde değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki hikmetlerin izahında isim belirterek ilk sûfiler başta olmak üzere meşhur mutasavvıfların sözlerinden yararlanarak yapmış olduğu yorumlar, diğeri isim belirtmeksizin ârif/irfan ehli, sûfiler ve hakikat ehli dediği kimselerin sözleriyle izah ve son olarak kendi birikimi ve düşünceleriyle hikmetlere getirdiği işârî yorumlardır.

5.1. İsim Zikredilerek Yapılan İşârî Tefsir/Yorum Örnekleri

Ahmed Mâhir'in bu eseri elbette doğrudan bir tefsir çalışması değildir. O, eserinde İbn Atâullah'ın hikmetlerinde işlenen konuları izah ederken yeri geldikçe âyetlere yer vermiş ve zâhir anlamlarının yanı sıra bunlara işârî manalar da yüklemiştir. Bu anlamları verirken bazen kendisinden nakilde bulunduğu âlimlerin isimlerini bizzat zikretmiş, bazen de söz konusu âlimin doğrudan eserini belirtmiştir. Nitekim o bu kapsamda Gazzâlî'nin *İhya-u Ulûmi'd-dîn*,⁸¹ Sühreverdî'nin *Avârifü'l-Maârif*,⁸² İbn Arabî'nin *Fütûbâtü'l-Mekkiyye*⁸³ isimli eserlerine kitap adı zikrederek iktibaslarda bulunmuştur. Bazen de âyet tefsirleriyle ilgili İbn Mes'ûd (ö. 32/652-653), İbn Abbas (ö. 68/687-688), Mücâhid (ö. 103/721), Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778), İmam Begavî (ö. 516/1122) gibi pek çok kişiden nakiller yapmıştır. Bunun yanında Ma'rûf-i Kerhî (ö. 200/815-16), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830), Bâyezîd-i Bistâmî, (ö. 234/848 [?]), Cüneyd el-Bağdadî (ö. 297/909), Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 378/988) gibi tasavvufun öncü isimlerden alıntıladığı sözlerle şerhini desteklemiştir.

Müellifin isim zikrederek yapmış olduğu işârî yorumlara örnek olarak şunları verebiliriz: O, İbn Atâullah'ın dua ile ilgili;

“Ey tâlib! Duada ısrar ettiğin hâlde kabulünün gecikmesi, senin ümitsizliğe sevk etmesin. Çünkü dualara icabet edeceğini söyleyen Allah Teâla, senin arzu ettiğin şeyi istediğin anda icabet etmeyi değil, O'nun senin hakkında uygun bulduğu vakitte kabul edeceğini vaat etmiştir.” sözünün izahında kulan, mutluluğu kendi iradesinde değil Allah'ın iradesinde araması gerektiğini söyler. Ona göre işlerin neticesi Allah katında malum olduğundan zâhirde görülen durumlar, onların hakikatteki sonucunu değiştirmez. Bu nedenle başta kötü görülen durum, güzel ve iyi olarak ortaya çıkabileceği gibi, iyi ve güzel zannedilen şey de felaketle sonuçlanabilir. O bu izahını teyit etme bağlamında şu âyeti delil getirir: “*Hakkınızda hayırlı olduğu hâlde bir şeyden boşlanmamış olabilirsiniz. Sizin için kötü olduğu hâlde bir şeyden boşlanmış da olabilirsiniz. Yalnız Allah bilir, siz bilmezsiniz.*”⁸⁴

Duanın kabulünün gecikmesinin kişiye ümitsizlik ve bezginlik vermemesi gerektiğini belirten Ahmed Mâhir, Allah Teâlâ'nın “*Bana dua edin, duanızı kabul edeyim...*”⁸⁵ âyetinde dualara icabet edeceğini vadettiğini söyler. Bu nedenle duanın kabulündeki gecikmede bir maslahat ve bir hikmetin bulunduğu belirtir. O daha sonra Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî'nin şu sözünü naklederek bu izahını teyit eder:

⁸¹ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/263.

⁸² Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/209.

⁸³ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/52.

⁸⁴ el-Bakara 2/216.

⁸⁵ el-Mü'min 40/60.

“Sâdık mürit olan kimse, her isteği terk etmeli, mümkün olan (dünyevi) işlerden birini istememelidir. Şayet bir şeyi istemesi gerekiyorsa istememeyi istemelidir. Hatta dahası bundan bile Fâil-i Muhtâr olan Cenâb-ı Hakk’a fîrar etmelidir.”⁸⁶

Ahmed Mâhir tasavvufun temel konularından biri olan zikir hakkında İbn Atâullah’ın söylemiş olduğu;

“Allah’ı zikrettiğin sırada kalbin huzur bulmasa da zikri terk etme. Zira zikirden gaflet, zikir sırasındaki gafletten daha kötüdür. Allah seni gafletle zikretmekten yakaza zikrine, uyanık vaziyetteki zikirten huzur zikrine ulaştırır ve kalp huzuru ile yapılmış zikirten mâsivâyı terk ederek yapılan zikre eriştirir.” sözü naklettikten sonra hikmetin akabinde zikredilen “*Allah’a göre bu zikir bir şey değildir.*”⁸⁷ âyetini şu şekilde yorumlar:

“Hakk’a vuslatın en kısa yolu zikrullah’tır. Ayrıca zikir, ehl-i zikrin velâyetine de bir delil olup velâyetinin işaretidir. Her kim zikretmeye muvaffak kılınırsa apaçık velâyetle şereflendirilir ve makbul olur. Zikri alınanlar ise uzaklaştırılarak azledilmiş olurlar.”⁸⁸ Konuyla ilgili el-Kuşeyri’nin (ö. 465/1072);

“Zikir, velâyet unvanı ve hidâyet nurudur. Zikir, iradeleri ve ihlası gerçekleştirir. Başlangıçtaki hâlin selamete ulaşmasını sağlar. Zikir, nihayetdeki safhaya delil olan kılavuz ve maksuda götüren vuslat yoludur!” sözünü nakleden müellif, kısaca övgüye layık bütün hasletlerin menşeinin yine zikir olduğunu belirtir. Bu hususta çok sayıda âyet ve hadisin bulunduğunu söyleyerek Bakara sûresi 152. âyette yer alan “*Artık siz beni anın ki ben de sizî anayım...*” ifadesine yer verir. Allah’ı zikretmenin vakitle kayıtlı olmadığını, gönlü temiz olan müminin Yezdân’ın zikri ile her an mükellef olduğunu belirten Ahmed Mâhir, “*Onlar ki ayakta, otururken ve yanları üzerine (yatar) iken Allah’ı zikrederler!*”⁸⁹ ve “*Ey iman edenler! Allah’ı çok zikredin!*”⁹⁰ âyetinin de bu hakikate işaret ettiğini söyler. Müellife göre zikir, müridi mâsivâdan uzaklaştırarak hakikati anlamaya götürür ve böylece ona bekâbillah sırlarını açar.⁹¹

Ahmed Mâhir İbn Atâullah’ın namaza ilişkin söylediği;

“Allah Teâlâ insanın fitratında usançlık olduğunu bildiği için ibadetleri çeşitlendirdi. Yine fitratındaki hırs ve sınırı aşmaya yönelik duygularını bildiği için her zaman ibadet etmeyi değil, bazı zamanlarda ibadeti emretti. Ta ki niyet ve gayretin sadece namaz kılmak değil namazı ikâme etmek olsun. Zira her namaz kılan onu ikâme etmiş olmaz.” sözünü izah ederken önce insanın fitratında var olan bıkkınlık duygusuna vurgu yapar, bu nedenle Allah’ın ibadetleri çeşitlendirdiğini söyler. O daha sonra Kur’an’da namazla birlikte zikredilen “ikâme” kavramıyla ibadetlerin çeşitlendirilmesi arasında bir bağ kurar ve bu çerçevede farklı işârî yorumlara atıfta bulunur. Ona göre namaz sadece kıyam, kıraat, rükû’, secde ve tahiyât gibi fiillerden ibaret değildir. Zira Allah’ın muradı âdet olarak namazın ifası değil, hakkıyla yerine getirilmesidir. Çünkü namazın ikâmesi, ancak zamanla kayıtlı olmaktan sıyrılıp huşu hâlinde kendinden geçmek suretiyle mümkün olur. Binaenaleyh, şeklen bu ibadeti yerine getiren kişi, onun hukukunu ikâme etmiş olamaz.⁹²

⁸⁶ Ahmed Mâhir, *el-Mubkem*, 1/15-17.

⁸⁷ İbrâhim 14/20.

⁸⁸ Ahmed Mâhir, *el-Mubkem*, 1/100.

⁸⁹ Âl-i İmrân 3/191.

⁹⁰ el-Ahzâb 33/41.

⁹¹ Ahmed Mâhir, *el-Mubkem*, 1/100-102.

⁹² Ahmed Mâhir, *el-Mubkem*, 1/223-224.

Müellife göre Allah Kur'an'da namaz ehlini överken bu kimselerin namazı ikâme ettiklerini belirtmiş, gaflet ehlinin durumlarını anlatırken ise sadece namaz lafzını zikretmiş, ikâme manasını taşıyan bir kelime kullanmamıştır. Namaz ehlini öven bazı âyetlere atıfta bulunan Ahmed Mâhir,⁹³ gaflet ehli olan kimselerin durumunun da Mâûn sûresinde ele alındığını belirtir. Ona göre namazı ikâme etmenin neticesi Hak Teâlâ'nın o namazı kulundan kabul etmesidir. Çünkü Allah ancak müttakî olanların namazlarını kabul eder.⁹⁴ Bazılarına atfen namazın ikamesinden maksadın, şeriatın gereklerinin zahirini ve batınını korumak olduğunu belirten müellif, İbn Atâullah'ın bu kavramı “mâsivâdan sırrın korunmasıdır” şeklinde izah ettiğini bildirir. Daha sonra Kur'an'da zikredilen bu kavramla ilgili İmam Kuşeyrî'nin yapmış olduğu şu işârî yorumu nakleder:

“Namazın ikâmesi; farzlarını, vaciplerini, adabını ve sünnetini tam olarak yerine getirmekle beraber, Allah'ı şühûd ve rü'yetle kendi vücudundan geçmek, hakikat kıblesine yönelmek, vuslat hakikatleriyle gerçekleşmek ve kulluk edeplerini korumaktır.”⁹⁵

5.2. İsim Zikretmeden Yapılan İşârî Tefsir/Yorum Örnekleri

Ahmed Mâhir Efendi, *el-Muhkem* şerhinde bazen isim zikretmeden âriflerin, hakikat ve işaret ehlinin sözlerine atıfta bulunur. Söz konusu eserinde bu çerçevede nakletmiş olduğu epeyce görüş yer almaktadır. O bu nakilleri çoğu kez, “Arifler dedi ki”, “İrfan ehli şöyle söyledi”, “Sûfile-re göre”, “İrfan ehline göre” gibi ifadelerle yapar. Onun bu çerçevede yapmış olduğu nakillere şu örnekler verilebilir:

Müellif İbn Atâullah'ın;

“Dünyada iken kim amelinin semeresini bulursa, bu onun gelecekte (ahirette) amelinin kabul edileceğine işarettir.” sözünü nazmen tercüme ettikten sonra hikmetin izahına yönelik şunları ifade eder:

“Amel ve ibadetin semeresi, kişinin iç dünyasında zevk ve halâvet bulmasıdır. Bu da çoğu amellerde ancak sadâkat ve devamlılıkla ortaya çıkar.” Ona göre, ibadetlerde sözü edilen lezzet her amelin neticesi değil, ancak riyadan ve gösterişten uzak olan salih amellerin bir semeresidir. Burada “*Allah ancak takvâ sahiplerinden kabul eder.*”⁹⁶ âyetine işaret eden müellif, bir amelin kabul edilmiş olması mükâfatının hemen verilmesi anlamına geldiği gibi, asıl karşılığın ise ahiret âleminde olacağını söyler. O bu izahına Rahman sûresinin “*Rabbine karşı durmaktan korkan kimseye iki cennet vardır*”⁹⁷ âyetini delil olarak zikrettikten sonra isim vermeden bu âyete ilişkin müfessirlerin şu sözüne atıfta bulunur:

“Allah'tan korkan mümine verilecek iki Cennet'ten biri (muaccele) dünyadadır, diğeri de (müeccele) ahirete bırakılmıştır. Dünyada verilecek cennet ibadetteki lezzet (halâvet), dua ve münacatta lezzet, manevî mükâşefe ile ünsiyet bulmak ve insanlara ihtiyaç duymaktan yüz çevirmektir. Müeccel olup ahirete bırakılmış olan cennet ise envai çeşit mükâfat ve yüksek derecelerdir!”

Ahmed Mâhir'e göre ibadetlerde görülen halâvet, havas ehli için makbul olan ve olmayan amellerin ölçüsüdür. Bu makamın altındaki sâliklerin ibadetlerinde bazen hissedilen halâvet ise

⁹³ el-Bakara 2/3,177; İbrâhim 14/40; Tâhâ 20/14; el-Hac, 22/35.

⁹⁴ el-Mâide 5/27.

⁹⁵ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/222-225.

⁹⁶ el-Mâide 5/27.

⁹⁷ er-Rahmân 55/56.

bilemediğimiz bazı sebepler dolayısıyla illetli olabileceği için itibar edilmeye layık bir durum değildir. Bununla birlikte söz konusu tatlılığın Allah'ın kullarını ibadetin gereğine teşvik etmek ve iç dünyalarını şenlendirmek gibi bir yararı olabilir. Yine de ibadetin verdiği lezzete sevinmeyi gerektirecek bir hâl olamaz. Aynı şekilde karşılık bekleyerek ibadet etmek de kulluğun edebine yakışmaz. Çünkü bu durum ibadetin saffetini, taatin samimiyetini bozar.⁹⁸

Ahmed Mâhir bazen âyet mealleri verirken bunlara işârî anlamlar yüklemektedir. Nitekim İbn Atâullah'ın;

“Allah yolunda olanlar, (Hakk'ın) teveccüh nurlarıyla hidâyete ulaştılar. Vuslata erenler ise, muvacehe nurlarıyla onur ve huzura ermişlerdir. Önceki grup nurlara her zaman muhtaçtır, ikinci fırka ise mâsivâdan sıyrılarak Hak ile Hak olmaları hasebiyle, artık bu nurlar onlar için daimi ve kalıcı olur.” sözünü naklettikten sonra En'âm sûresinin 91. âyetindeki “Sen *“Allah” de, sonra onları bırak, daldıkları batallıkta oyalana dursunlar!*” ifadesine işârî anlam vererek şu şekilde yorumlar;

“Allah de! Ağyara meyletme! Bundan sonra abede-i mâsivâyı havz-ı hevâlarında oynar oldukları hâlde terk et.” Ona göre ağyara bakmamak ancak hakka'l-yakîn vuslata erenlerin özelliğidir. Mâsivâyı görmek ise heva havuzlarında oyalanıp duran mahcûb yani Hak'tan perdeli olanların sıfatıdır.⁹⁹

Bir diğer örnekte Ahmed Mâhir İbn Atâullah'ın ihlasla ilgili söylemiş olduğu;

“Ameller bir takım cansız suretlerdir. Bunların ruhu ise, içlerinde bulunan ihlas sırrıdır.” hikmetini nazmen tercüme ettikten sonra şu şekilde izah eder:

“İnsanların hâlleri farklı olduğu gibi ihlasın dereceleri de farklıdır. Zira her bir kulun ibadetindeki ihlası kulluğundaki derece ve makamına göredir. Ebrar makamındaki kulların ihlas dereceleri, amellerinin açık ve gizli riyadan, aynı zamanda nefis ve hevâ arzularının etkisinden uzak olmasıdır. Bu kimseler ibadeti ihlaslı kimselere va'd edilen ecir ve sevabı elde etmek ve Allah'ın cezalandırmasından kurtulmak için yaparlar. Nitekim onlar Fâtîha'daki *“(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk (ibadet) eder...”*¹⁰⁰ âyetinin gereğini gerçekleştirirler. Bu kimseler her ne kadar ibadeti kendilerine nispet edip, yaptıkları ibadetlere güvenseler de halkın övme ve yermelerine önem vermezler. İbadeti ve salih amelleri Hakk'ın rızası için yerine getirirler.”

Ahmed Mâhir'e göre ikinci grupta olan ihlas sahipleri ise muhabbet ve zevk erbabı kimselerdir. Bunların ibadetleri ve amelleri bir sevap elde etmek ya da azaptan kaçınmaya yönelik değil yalnızca Allah'ı tâzim ve büyüklüğüne saygı amacı taşımaktır. Ancak yine de bu ibadetlerde nefse nispet söz konusudur. O ihlasın bir üçüncü derecesinin âriflere mahsus olduğunu söyler. Bu kimselerin ihlası, ibadet ve taatlerinde, hareket ve sükûnlarında kendileri için asla güç ve varlık görmeksizin bütün amellerinde Hakk'ı müşahede eder ve ibadetlerinde herhangi bir amaç ve gaye gütmazler. İşte ihlasın bu derecesi “Mak'ad-ı sıdk¹⁰¹ ve yakın ve sevai's-sebil” makamıdır ki burada *“Yalnız senden yardım dileriz.”*¹⁰² âyetinin manası gerçekleşir.¹⁰³ Ona göre muhiplerin ihlası ile bunların arasındaki fark şu şekildedir:

⁹⁸ Ahmed Mâhir, *el-Mubkem*, 1/147-148.

⁹⁹ Ahmed Mâhir, *el-Mubkem*, 1/68.

¹⁰⁰ Ahmed Mâhir, *el-Fâtîha*, 1/5.

¹⁰¹ Ahmed Mâhir burada el-İsrâ 17/80. ayete atıfta bulunmaktadır.

¹⁰² el-Fâtîha 1/5.

¹⁰³ Ahmed Mâhir, *el-Fâtîha* 1/5.

“Muhiplerin ibadeti Allah için, âriflerin ibadeti ise Allah iledir. Allah için yapılan ibadetler sevap, Allah ile olan ameller ise kurbiyet getirir. Allah için ibadet âbidlerin, Allah ile amel ise Hakk’a yakın olan ariflerin vasfıdır. Allah için olan ameller zâhîrî hükümlerle, Allah ile olan amel ise kalp sırlarıyla yerine getirilir.”

Ona göre İhlâssız ameller ruhsuz cesetler, anlamsız sözler gibidir. Bu nedenle bazı meşâyih demişler ki, “ameller ihlasla canlandırılmalı, ihlas ise varlık ve kudretten vazgeçmekle düzeltilmelidir.”¹⁰⁴

Ahmed Mâhir namaza dair İbn Atâullah’ın söylediği hikmetli sözleri geniş bir biçimde âyet ve hadislerle hem zahiren hem de işârî yorumlarla izah eder. Bu bağlamda yeri geldikçe bazı sûfîlerin sözlerine de yer verir. Onun bu çerçevede izahını yaptığı hikmetlerden birisi İbn Atâullah’ın;

“Namaz Allah’a münâcât kapısı ve halisâne dostluğun kaynağıdır. Kalp ve sırrın alanları namaz olabildiğince genişler ve nurların ışıkları onda parlar.” sözüdür. Müellif, namazın münâcât mahalli olmasını iki şekilde açıklar:

“Bunlardan birincisi namaz sırasında kulun Fâtîha’yı okurken Allah’ın rahmetinin bütün varlık âlemini kuşattığını, anbean onları terbiye ederek kemâle ulaştırdığını, ceza gününün yegâne mâliki ve bütün kâinatın tek yaratıcısı olarak hakiki mabûd ve mutlak hidâyete erıştıriricinin Allah olduğunu tefekkür ederek celâl sıfatlarını yâd etmek suretiyle kulun Hakk’a yakarmasıdır. Diğerisi ise kul namazı ikâme ettiği müddetçe Cenâb-ı Hakk’ın ledünnî ilimlerini ve marifet sırlarını kulun sırrına ilkâ ve ilham etmek suretiyle kula münâcâttır.”

Ahmed Mâhire göre kuldan istenen şeklen namaz kılmak değil, onun ikâmesi yani hakıyla yerine getirilip yükseltilmesidir. Zira bir mümini kurtaracak namaz, huzur ve huşû ile kılınan namaz olup gafletle kılınan namaz değildir. O, hakikat ehli diye nitelendirdiği bazı kimselerin “*Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar, cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusûl edinceye kadar namaza yaklaşmayın.*”¹⁰⁵ âyetinde zikredilen ‘sarhoşluğu’; “gafletle sarhoş olduğunuz halde ne söylediğinizi bilinceye dek namaza yaklaşmayın” şeklinde gaflet sarhoşluğu olarak yorumladıklarını nakleder. Çünkü ona göre gafletle namaz kılanların çoğunluğunun ne okuduklarını bilemeyeceklerinden şüphe yoktur.¹⁰⁶

5.3. Kendi Görüşünü Yansıtan İşârî Tefsir/Yorum Örnekleri

Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*’inde her ne kadar gerek ismen gerekse isimsiz nakletmiş olduğu görüşlerle hikmetlerin izahını yapmış olsa da kendi yorumlarını da kitabının içine katmıştır. Hatta bazen görüşlerine yer verdiği kimselerin sözlerini de ayrıca değerlendirmiştir. Onun bu bağlamda âyetlere yüklediği işârî tefsir yorumlarına şu örnekler verilebilir:

İbn Atâullah eserinde yer alan bir hikmetinde Talâk sûresi 7. âyetteki “*Varlıklı olan varlığından barcasın*”¹⁰⁷ ifadesiyle Allah’a vuslat edenlerin, âyetin devamındaki, “*Rızıkı daralmış bulunan da Allah’ın kendisine verdiği kadarından barcasın!*” cümlesiyle de Allah yoluna giden sâliklerin kastedildiğini zikreder.

¹⁰⁴ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/25-26.

¹⁰⁵ en-Nisa 4/43.

¹⁰⁶ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/227-228.

¹⁰⁷ et-Talâk 65/7.

Ahmed Mâhir söz konusu hikmette geçen bu âyetin, boşanan ve emzikli çocuğu olan kadınlar hakkında nâzil olduğunu, ilgili âyetin hükmü gereği hanımını boşayan kocanın durumu ister geniş iste dar olsun şer'an nafaka vermesi gerektiğini belirtir. O, âyetin hükmüne göre servet sahibi zengin kocanın gücü nispetinde bol miktarda, fakir ve imkânı kısıtlı olanın da imkânı nispetinde boşadıkları emzikli çocuklu eşlerine nafaka vermesi gerektiğini söyler. Ahmed Mâhir, ikinci cümlede yer alan “men” şart edatının cevabı olan “*rızka daralan da Allah'ın kendisine lütfettiği kadarından harcama yapın.*” cümle-i cezâiyesinin mülahazasıyla elinde imkânı olmayıp da herhangi bir rızka malik olmayan kimselerin Allah kendisine ne ihsan etmiş ise ondan infak etmesinin emredildiğini söyler.

Müellife göre, ilgili âyette zâhir anlamının ötesinde Allah'a vuslat edenlerle henüz hakikat yoluna yeni girmiş sâliklerin yaşadıkları hâllere işaret edilmektedir. Çünkü vuslat ehli, dünyadan vazgeçtikleri, bir anlamda onu boşadıkları ve ağyarı görme karanlığından sıyrıldıkları için tevhidin geniş âlemine yükselmişlerdir. Âriflerin görüş alanları genişlediğinden diledikleri gibi lütfkâr olup infakta bulunmayı arzu ederler. Sâliklerin ise henüz ilim ve irfan rızıkları az, hayal dünyaları dardır. Bu kimseler nefis ve şeytanın tuzaklarıyla karşı karşıya kaldıklarından onlar da derece ve güçleri nispette infakta bulunurlar. Böylece kendi âlemlerinde ve fillerinde hükümran olurlar.¹⁰⁸

Ahmed Mâhir Efendi bir diğer örnekte İbn Atâullah'ın;

“En şaşılacak şey, kendisinden asla ayrılması mümkün olmayan Allah'tan kaçıp bekâsı tasavvur olmayan mâsivâyı istemektir.” sözünü naklettikten sonra onun hikmetinde yer verdiği “*Ama şu gerçek ki, yalnız gözler kör olmaz, fakat göğüslerdeki kalpler de kör olur!*”¹⁰⁹ âyetini işârî açıdan şu şekilde izah eder:

“Allah Teâlâ bize bizden daha yakındır. Nitekim “*Nerede olursanız olun, Allah sizinle beraberdir.*”¹¹⁰ âyeti bu hakikati ifade eder. Başta da sonda da varılacak yer O'dur. Zira “*Elbette son varış Rabbinedir!*”¹¹¹ âyetinin gereği evvel ve ahir nihâi mercüimiz O'nun huzûr-u ehâdiyyetidir. Ancak böyle olduğu hâlde tabii kesafetimizi artıracak nefsânî arzulara düşkünlük göstermek suretiyle ilâhî huzurundan kaçıp uzaklaşmak ve “*O'nun zat'ından başka her şey yok olacaktır!*”¹¹² âyeti gereğince kalıcı ve devamlılığı olmayan mâsivâyı arzu edip vahdet şarabının keyfinden ayrı düşmek, dahası bunu dünya saadetinin geçici arzularına değişerek ebedi mutluluk ve gelecekte mahrum kalmak basiret körlüğüne duçar olmanın apaçık delilidir. Nitekim âyette “*Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.*”¹¹³ buyrulmuştur.”

Maddî gözün kendi idrak alanıyla sınırlı olması hasebiyle sadece harici suretleri algılayıp görebileceğini söyleyen müellif, basiret gözünün ise maneviyat sahasına giren keyfiyetleri algılama, hadiseleri önceden sezme ve eşyanın hakikatini görme gücü olan kalp gözü olduğunu belirtir. Dolayısıyla ona göre zâhirî anlamda körlük bu suret âlemini görmeye nasıl engel ise manevî körlük de vech-i hakikati müşahedeye öyle mâni olur. “*Gözü kaymadı!*”¹¹⁴ âyetinin ifadesi gereği hakikat gözünü aydınlatmak, ancak mal ve diğer sahip olunan şeylere karşı olan sevgiyi bırakıp melekût mihrabına yönelmekle elde edilir. Zira “*Bu dünyada kör olan abirette de kördür, yolunu daha da şaşırıştır!*”¹¹⁵

¹⁰⁸ Ahmed Mâhir, *el-Mubkem*, 1/64.

¹⁰⁹ el-Hac 22/46.

¹¹⁰ el-Hadid, 57/4.

¹¹¹ en-Necm 53/42.

¹¹² el-Kasas 28/88.

¹¹³ el-Hac 22/46.

¹¹⁴ en-Necm 53/17.

¹¹⁵ el-İsrâ 17/72.

âyeti gereğince manevi körlükten âlem fezasının temaşa alanına çıkılması emr ve ferman buyrulmuştur.”¹¹⁶

Ahmed Mâhir İbn Atâullah'ın “Tefekkür; kalbin mâsivâullah meydanlarında gezinmesidir” sözünü şerh ederken konuya ilişkin “*Gerçekten bunda, aklını kullanan kimseler için ibretler vardır.*”¹¹⁷ “*Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün farklı oluşunda akılselîm sahipleri için elbette ibretler vardır.*”¹¹⁸ âyetlerine atıfta bulunur. Önce hikmette geçen ‘ağyar meydanlarından’ maksadın, Allah'ın yarattıkları ve onun eserleri olduğunu belirten müellif, ilgili âyetlerde teşvik edilen tefekkürün, kalbin bütün varlıklarda seyr ve cevelân edip mahlûkatta gizli olan rabbânî hakikatleri keşfetmesi olduğunu söyler. Ona göre sâlik böylece cemâl ve celâl tecellilerini idrak etmek suretiyle irfaniyetini geliştirerek, hakikî varlığı elde eder. Ona göre böylece bir tefekküre “umumi tefekkür” denilir.

Ahmed Mâhir'e göre tefekkürün diğer bir türü âbidlerin tefekkürüdür. Bu da hayır ve iyiliklere karşılık ecir verileceğini, nefsin isteklerine boyun eğip kötü eylemlerde bulunmaya ise cezâ ve günah terettüp edeceğini tefekkür ederek, yanlış olan davranışları terk edip güzel olan şeylere yönelmektir. Ona göre bir diğer tefekkür türü de zahitlere ait olan tefekkürdür. O da zahitler zümresinin, bu âlemin bir hayal ve gölgeden ibaret olduğunu, mutlulukların üzüntülere, neşenin kedere ve sıkıntıya çevrilebildiğini, Allah'ın her bir lütuf ve ihsanında bir cezânın, her bir kemâlde zevâlin bulunabileceğini düşünmeleridir. Dolayısıyla bu kimselerin vefası olmayan bu dünyaya meyletmeyip onun fânî hallerinden tamamen el etek çekmeleri gerekir. Müellif, sayılan tüm bu tefekkür türlerinin daha üstününün, irfan ehline ait tefekkür ve murakabe olduğunu söyler. Ona göre bu zümrenin fikir ve murakabesi ilâhî bir ihsandır. Zira böylelerinin nimetleri düşünmesi, gerek manada nimeti ihsan edene vuslat vesilesi olur.¹¹⁹

Sonuç

Ahmed Mâhir, eğitimden dine, siyasetten hürriyete topluma dair çok sayıda konunun tartışıldığı Meşrutiyet döneminde âlim ve siyasî kişiliği öne çıkan bir kişidir. Kaleme aldığı eserleriyle de kendinden söz ettiren müellif, uzunca bir süre dönemin eğitim kurumlarında müderrislik yapmış, çok sayıda öğrencinin yetişmesine katkı sunmuştur. Tasavvufî bir kişiliğe sahip olan müellif bu özelliğini telif ettiği eserlerine az ya da çok yansıtmıştır. İşârî tefsir açısından bu çalışmada ele aldığımız *el-Muhkem fî şerhi'l-Hikem* isimli, İbn Atâullah'ın *el-Hikemü'l-Atâiyye*'sine yaptığı şerh, onun tasavvufa ait tüm bilgi birikimini yansıttığı önemli bir tasavvuf klasiğidir. İbn Atâullah'ın eserine yapılan şerhler arasında onun bu eseri ön sıralarda yer alır. Söz konusu şerhin en önemli özelliklerinden birisi, hikmetlerin izahında çok sayıda âyete atıfta bulunulması ve bunlara zâhir anlamlarının yanında işârî yorumlar getirilmesidir. Çalışmamızda zikredilen örneklerde de görüldüğü gibi müellif, eserde tasavvufun temel kavramlarıyla, Kur'an'da yer alan pek çok konuyu âyetlerle delillendirmiş ve bunları işârî açıdan tevil etmiştir. Çoğunlukla İbn Atâullah'ın hikmetinde işlediği konular çerçevesinde ilgili âyetlere işârî yorumlar getiren Ahmed Mâhir, bu sırada çok sayıda tasavvufî istilâh kullanmış ve yeri geldikçe bunları âyetlerle temellendirmeye çalışmıştır.

Ahmed Mâhir, konuların izahında yer verdiği âyetleri bazen önce zâhirî sonra işârî açıdan yorumlamış, bazen de doğrudan tasavvufî anlamına yoğunlaşmıştır. Eserin genelinde ise söz ko-

¹¹⁶ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 1/89-90.

¹¹⁷ er-Rûm 30/24.

¹¹⁸ el-Bakara 2/120.

¹¹⁹ Ahmed Mâhir, *el-Muhkem*, 2/513-514.

nusu işârî yorumlar zahîrî anlamlarıyla birlikte verilmiş, birbirinin alternatifi olarak değil birbirini destekleyen anlamlar olarak değerlendirilmiştir. Bunlar arasında herhangi bir tercih cihetine gidilmemiştir. Dolayısıyla o, metnin lafzî yorumunun dışında başka bir anlam verilemeyeceğini söyleyerek işârî tefsiri reddeden ya da batînî/işârî tevilin mutlak olduğunu söyleyen yaklaşımlara karşı her ikisinin de kabul edilebileceği şeklinde bir anlayış sergilemiştir. Böylece söz konusu işârî anlamlar, eserin mukaddimesinde belirtildiği gibi zahârî manaları destekleyen/tamamlayan yorumlar ve bir anlamda zenginlik olarak görülmüştür.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla müellif büyük oranda tasavvuf terimleri içerisinde kullanılan âyetlere işârî yorumlar getirmiştir. O iktibasta bulunduğu âyetlere getirdiği işârî yorumlarda dinin temel esaslarına aykırı düşen herhangi bir aşırı tevilde bulunmamıştır. Bu çerçevede onun bu eserinin aşırı/bâtînî tevillerden uzak olduğunu değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla Ahmed Mâhir'in *el-Mubkem*'inde bilgisini, birikimini ve deneyimini, tasavvufun kendine özgü dili, üslûbu ve kavramları ile yorumunu yaptığı âyetlerin tefsirine büyük bir ustalık ve titizlikle yansıtılmış olduğu ifade edilebilir.

Netice olarak, Kur'an'ın âyetleri için asıl ve bağlayıcı olan onlara yüklenen zâhir ve sarîh anlamlardır. İşârî anlam/tefsir ise zâhir veya sarîh mananın aşamalarından biridir. Herhangi bir âyete ilişkin ortaya konulan böyle bir anlam tek bir işârî yorum olarak öne sürülemeyeceği gibi bu tarz bilgilerin sınırı da yoktur. Bireysel olarak kişinin zihnine gelen bu bilgiler sadece kendisine aittir. Bu tarz yorumlar zâhir anlamlarla çelişmediği, şer'î ve aklî bir karşıtlığın olmadığı ve mutlak bir yorum olarak öne sürülmediği sürece bir zenginlik olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Abdulkadiroğlu, Abdulkerim. "Ahmed Mâhir Efendi, Ballıklızâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/98. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Abdulkadiroğlu, Abdulkerim. *Kültürümüzden Esintiler*. Ankara: Akademi Kitabevi, 1997.
- Abdulkadiroğlu, Abdulkerim. "Ahmed Mâhir Efendi'nin İstanbul Hayatı, Verdiği İcazetler ve Üç Eseri ile El Yazısı Hâtıratı Üzerine Notlar". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Kastamonu Sempozyumu* (Ekim 1988)." 71-82. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1989.
- Abul, Lamia Levent. *Bir Mutasavvıfın Siyasi Hatıraları Ahmed Mâhir Efendi Hâtıratı*. İstanbul: Büyüyen Ay, 2020.
- Abul, Lamia Levent. "Kastamonulu bir Mutasavvuf, Âlim ve Siyasetçi: Ahmed Mâhir Efendi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 349-376.
- Ahmed Mâhir Efendi. "İslâm ve İttihad". *Kastamonu Gazetesi* (Cemaziyelevvel 1227), 4.
- Ahmed Mâhir, Kastamonulu Hâfız. *el-Muhkem fî şerhi'l-Hikem*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1323.
- Ahmed Mâhir Efendi, Kastamonulu. *Hutbe Mecmuâsı*. İstanbul: Âlem Matbaası, 1316.
- Ahmed Mâhir, Kastamonulu. *el-Fâtıha fî-tefsiri'l-Fâtıha*. İstanbul: Hukuk Matbaası, 1331.
- Ahmed Mâhir, Kastamonulu Seyyid Hafız. *Hikem-i Atâiyye Şerhi: el-Muhkem fî şerhi'l-Hikem*. haz. Tahir Galip Seratlı. İstanbul: Sûfi Kitap, 2010.
- Ahmed Mâhir, Kastamonulu. *Mu'cizât-ı Kur'âniyye*. İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1328.
- Ahmed Mâhir, Kastamonulu Seyyid Hafız. *Nasrullah Camii Hutbeleri*. haz. Hamdi Nalbant. İstanbul: Büyüyen Ay, 2022.
- Alpaydın, Mehmet Akif. "Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2016), 131-164.
- Ateş, Süleyman. *İşari Tefsiri Okulu*. Ankara : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1974.
- Ateş, İbrahim. "Evkaf-ı Humayun Nezaretince Açılan İlk Yüksek Vaiz Okulu Medresetü'l-Vâizîn". *Diyanet Dergisi* 24/4 (1988), 25-40.
- Ay, Mahmut. "İşari Tefsiri Yeniden Düşünmek". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Darul-funun İlahiyat* 24 (2011), 103-148.
- Aydar, Hidayet. "17. Asır Osmanlı Tefsir Hareketine Panoramik Bakış". *Sahn-ı Semandan Darülfünun'a Osmanlı'da ilim ve fikir dünyası : Alimler, müesseseler ve fikri eserler XVII. yüzyıl*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.
- Aydeniz, Tuğba Yalçın. "Osmanlı'da İlk Vaiz Yüksek Okulu: Medresetü'l-Vâizîn". *III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*. 597-621. ed. Feridun M. Emecen vd. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi; İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 2015.

- Balık, Ayşegül. *İşârî Tefsir Anlayışına Yöneltilen Eleştiriler*. Trabzon: Trabzon Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Başer, Hatice Merve Çalışkan. “Kastamonulu Osmanlı Âlimi Ballıklızkde Ahmed Mâhir Efendi (1860-1925) ve Tefsirciliği”. *Dinî Araştırmalar* 25/62 (2022), 33-58.
- Beki, Melahat. *Atâullah İskenderânî Hikem-i Atâiyesi ve Hikem Gelenegi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Birinci, Ali. “Ahmed Mâhir Efendi”. *Üsküdar’a Kadar Kastamonu*. ed. Lütfü Seymen, 271-285. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Birinci, Ali. *Tarihin Alacakaranlığında Meşâbir-i Meçbûleden Birkaç Zât-2*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Garânik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/361-366. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Taribi*. Ankara : Fecr Yayınları, 1988.
- Çelik, Muhammed. “İşârî Tefsirinin Sınırları ve Elmalılı Hamdi Yazır’da İşârî Tefsir”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2002), 1-28.
- Çelik, Hüseyin. *Kur’an’a İşârî Yaklaşımlar*. ed. Mehmet Deri. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2021.
- Demir, Ziya. *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.
- Demircioğlu, M. Ziyaeddin. *Kastamonu Evliyaları*. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1957.
- Demircioğlu, M. Ziyaeddin. *Kastamonu Valileri*. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, 1973.
- Eren, Fatma. *Tanzimat Sonrası Dârülfünûn’da Tefsir Dersleri: 1900-1914 Yılları Arası Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Gördük, Yunus Emre. “İşari Tefsirin Mahiyeti, Meşruyeti ve Bâtını Yorumdan Farkı”. *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 11/2 (2011), 9-47.
- Gördük, Yunus Emre. *Tarihsel ve Metodolojik Açından İşari Tefsir*. İstanbul : İnsan Yayınları, 2013.
- Görgülü, Faruk. “Son Devir Osmanlı Ulemasından Kastamonu’lu Ahmet Mâhir Efendi ve ‘el-Fâtıha fî tefsiri’l-Fâtıha’ İsimli Eseri”. *USVES: Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu Tam Metin Kitabı*, 500-520.
- Gövsâ, İbrahim Alaeddin. *Türk Meşburları Ansiklopedisi*. İstanbul: Yedigün Neşriyat, 2023.
- Hayrettin Karaman vd. *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 cilt. Ankara : Diyanet İşleri Başkanlığı, 6. Basım, 2017.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 1988.
- Kara, Mustafa. “el-Hikemü’l-Atâiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/502-503. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kara, Mustafa. “İbn Atâullah el-İskenderî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/337-338. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

- Karaca, Hüseyin. *Ahmed Mâbir Efendi'nin el-Muhkem fî şerhi'l-Hikem Adlı Eseri (ilk 100 sayfa)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Levent, Lamia. *Ahmed Mâbir Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Ozanoğlu, İhsan. *Kastamonu Kütüğü*. İstanbul: Şirketi Mürettibiye Basımevi, 1952.
- Önemli, Tahsin. *el-Muhkem fî Şerhi'l-Hikem Kitabında Geçen Dînî, Tasavvufî, Harsî Istılah Tâbirler Konusunda Bir Lügat Denemesi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Polat, Fethi Ahmed. "İşârî Tefsirin Kabul Şartları Çerçevesinde 'Fîhi Mâ Fîh'te Yer Alan Kur'an Yorumlarının Kritiği". *Mevlâna ve Mevlevîlik Sempozyumu Bildiriler- I*, 363-378. ed. Abdurrahman Elmalı-Ali Bakkal. Urfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2007.
- TBMM, *Zabıt Ceridesi Altmış Birinci İçtima*, (21.2.1341). 14/212. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d02/c014/tbmm02014061.pdf>. Erişim 24 Mayıs 2023.
- Uzun, Nihat. "Tefsir Disiplini Açısından Bâtınî ve İşârî Yorumun İlmî Değeri". *Kur'an'ın Bâtınî ve İşârî Yorumu*. ed. Mustafa Öztürk. 181-237. İstanbul: Kuramer, 2018.
- Ünver, Metin - Sarıkaya Hüseyin. *Üç Devir Bir Fakülte: Türkiye'nin İlk İlahiyat Fakültesinin Tarihi (1900-1933)*. İstanbul : İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2022.
- Zühdi, M. *Tabassür: Şeyh Seyyid Efendi Hazretlerinin Tercüme-i Hâli*. İstanbul : K. R. Matbaası, 1308.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâbilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. y.y.: Matbaatü 'İsa el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâuhû, 3. Basım, ts.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s)

Faruk GÖRGÜLÜ

Finansman / Funding

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that received not external funding support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declares that he have no competing interests.